

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 14.11.2020
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 21.03.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.826060

EHMEDÊ XASÎ, BERHEMÊN WÎ Û KESAYETÎYA WÎ YA EDEBÎ

Ayhan YILDIZ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Kültürü ABD, ayhanmeretowar21@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8763-4182>

KURTE

Alimê serdema Dewleta Osmanî Xasî, wekî ronakbîrekî Dîyarbekirê, bi edebîyat û ilmê Îslamî re meşxûl bûye. Digel tehşîla ilmên klasîk ên medreseyan serdema xwe, ew bi ilmê tesewwuf, fîqih, û kelmê re jî eleqedar bûye. Wî di biwarê kelm û edebîyatê de hem berhem dane hem jî li pêşberî rûdanên civakî-sîyasî reftar û helwesta xwe nîşan daye. Xasî wekî helwesteke bertekî, li hember rûdanên dewrê, dev ji wezîfeya xwe ya fermî berdaye û kesayetîyeke azad tercîh kirîye. Ji ber vê, rayedarên wê serdemê, tehde lê kirine, ew sirgûn û zindanî kirîye. Ew bi vê xweragirtinê gihaştîye asta muderristî, muftîtiyê, nivîskarîya ilmê kelmê û di qada tesewwufê de derketîye payeya xelîfetiyê. Wekî edîbekî kurmanc û dimbilîyan, wî mesnewîyeke *Mewlidê*, bi kirmancî/zazayî, mulemme'êke pênczimanî û çend helbestên din bi kurmancî, erebî, tirkî û farisî hûnane. Digel van, wî çend berhemên ilmî-kelmî bi zimanê erebî hûnaye. Li hember bîr û boçûnên dijberî Ehlê Sunnetê, wekî alimekî Eş'erî, wî bi berhemên xwe bi awayê çalak eqîdeya Îslamî parastîye. Şexsîyeteke wiha binavûdeng ku li herêma kurmanc û

dimbilîyan bûye xwedan pile û payeyeke bala û kesayetîyeke wiha mezin û girîng, bi qenaeta me hîna jî bi awayê ku heq bike nehatiye naskirin. Me nîyet bi vê lêkolînê, hîn baştir danasîna wî ye. Heta nuha hin xebat û lêkolîn li ser Xasî hatine kirin; bes me xwest em çend alîyên wî yên cîyawaztir derxînin pêş û li ser binemal, jîyan, berhem, kesayetîya wî ya edebî û helwesta wî ya alimane lêkolîn bikin.

Peyvên Sereke: Xasî, fiqih, kelim, edebîyat, rewşenbîr, zazakî

Ahmedê Xasî, Eserleri ve Edebi Kişiliği

ÖZ

Osmanlı dönemi alimi Xasî, bir Diyarbakır aydını olarak edebiyat ve İslami ilimlerle uğraşmıştır. Dönemindeki klasik medrese ilminin yanı sıra tasavvuf ilmi, İslam hukuku ve kelim ilmiyle de ilgilenmiştir. O bu alanda eser verdiği gibi, döneminin toplumsal ve siyasi olaylarına karşı da alimane bir tavır ve duruş sergilemiştir. Xasî, dönemin gelişmelerine karşı bir tavır olarak resmi görevinden istifa etmiş, özgür bir şahsiyet olarak kalmıştır. Bu yüzden o dönemdeki yöneticiler ona eziyet etmiş, onu sürmüş ve zindana atmıştır. O bu duruşuyla müderrislik, müftülük, kelim ilmi yazarı derecesine ulaşmış, tasavvuf alanında da halifelik seviyesine yükselmiştir. Bir Kurmanç ve Dimbilî edibi olarak bir *Zazaca Mevlit* mesnevisinin yanı sıra, beş dilli bir mulemma, birkaç Kurmanca, Arapça, Türkçe ve Farsça şiir yazmıştır. Ayrıca o, kelami-ilmi birkaç eser de Arapça yazmıştır. O, Ehl-i Sünnete karşı sergilenen karşıt görüş ve düşüncelere, bir Eş'ari alimi olarak eserleriyle İslami Akideyi aktif şekilde savunmuştur. Kurmanç ve Dimbilîlerin bölgesinde yüksek makam ve mertebelere yükselmiş böylesi ünlü, büyük ve önemli bir şahsiyet, kanaatimizce hala hakkettiği ölçüde tanıtılmamıştır. Bu araştırma ile niyetimiz onu daha da iyi tanıtmaktır. Şimdiye kadar Xasî üzerine bazı çalışma ve araştırmalar yapılmıştır; ancak biz onun daha farklı birkaç yönünü öne çıkaralım, onun aile geçmişi, yaşamı, eserleri, edebî kişiliği ve alimane tavır ve duruşunun araştırmak istedik.

Anahtar Sözcükler: Xasî, Fıkıh, Kelam, Edebiyat, Aydın, Zazakî

Ahmed Xasî , His Works and Literary Identity

ABSTRACT

The Ottoman-period scholar Xasî, as an intellectual of Diyarbakir, was engaged in Islamic literature and science. In addition to studying the classical sciences of the madrasas of his time, he was also interested in the sciences of tasawwuf, fiqh, and theology. He has produced works in the field of theology and literature, and showed his attitude and position towards socio-political events. Xasî has resigned from his official position as a reactionary attitude towards the events of the period and has preferred a free personality. Therefore, the authorities of the time mentioned, put pressure on him, exiled and imprisoned him. With this self-sacrifice, he reached the level of muderis (educator), mufti, and theologian and became a caliph in the field of Sufism. As a Kurmanji and Dimbilian author, he wrote a Mewlid, in Kirmanji/Zazaki, a five-language mulemma, and several other poems in Kurmanji, Arabic, Turkish, and Persian. In addition, he has produced several scientific-theological works in Arabic. Against the views and opinions of the Sunnis, as an Ash'ari scholar, he has actively defended the Islamic faith with his works. Such a well-known personality, who has had such a high and important level of attention

and personality in the Kurmanji and Dimbili region, is still not recognized in our opinion as a way to deserve it. Our intention with this study is to better introduce him. So far some work and research has been done on Xasî; we just wanted to highlight some of his different aspects and study his background, life, works, his literary personality and his scholarly attitude.

Keywords: Xasî, Fiqh, Theology, Literature, Intellectual, Zazaki

Extended Summary

Xasî (1864-1951) is originally a nobleman of the Dimbili dynasty. In his time, he had a good education of the madrasas of Diyarbakir. During his youth (1900) the Kurmanji and Dimbil nobles started patriotic movements, formed associations and he assisted and joined them. There have indeed been many great social and political events in his time. The Kurds' appearances are linked to the Ottoman Islamic caliphate. In 1900, a group called the Kurdistan Azm-i Kavi Cemiyeti (foundation) was founded, and Xasî was one of its founders at the age of 36. During his lifetime (when he was 44 years old) the authorities of the Ottoman state in 1908 announced Constitution II. and the election process begins. Xasî would then, as a great scholar and scholar of the region and the Ottomans, verbally and behaviourally criticize certain movements and behaviours of the Unionists. Following the election of the Union and Progress Party cadres and the beginning of politics in the Meb'usan (parliaments) Assembly, their officials, Xasî, along with some prominent opposition figures and leaders of the region, were exiled to Rhodes Island in 1909. Xasî sends a letter to the Ottoman sultan two years later and the sultan visits him. After a great deal of experience in the presence of Shaykh al-Islam in the state he succeeds and the sultan leaves him and his free friends with gifts. Xasî returns to Diyarbakir. Xasî started to be a manager in the centre of Diyarbakir during these years. In 1918, Xasî became the mufti of Lice. In the World War I, the Ottoman Empire collapses, Western Anatolia is occupied, and the Turkish National Liberation War begins. Kuvay-i Milliye starts the War of National Liberation against the Western occupiers and Xasî, along with the muftis of his time, supports this movement with the fatwa of Ankara (1920). After the Anatolian National War, politicians established a new republic (1923) and a year later (1924) removed the Caliphate from politics. Xasî resigned from the official mufti in the same year in opposition to the removal of the Caliphate.

Xasî writes literary and scientific works in the form of text and poems. The language of his works is generally Arabic, his Mewlid is in Zazaki language, his works related to belief and theology and his criticism (hicwiye) poetry are in Arabic, his poetry is in Turkish, his murabbiyyah, his hymn and his hijwiyyah are in Kurmanji. His poetry is in five languages: Arabic, Persian, Turkish, Kurmanji and Zaza. Most of his works remained as manuscripts and were distributed only among the sheikhs and madrasa scholars. Mewlid is not among his other unpublished works and some of them have not yet been found as well.

In this work, the family, biography, works and literary, scientific and Sufi personality of Mela Ahmad Xasî have been studied. His relationship with the patriotic Kurmanji and Dimbili nobles of the region, the appearances of the allied allies of the region, the Ottoman authorities of the region and the sultans of Istanbul have been studied.

Destpêk

Di edebîyata zazakî de nivîskar û şairê yekem ku berhemên wî bi zimanê erebî, tirkî, kurmancî û kirmancî hatine belavkirin, Mela Ehmedê Xasî (1864-1951) ye ku wekî ronakbîr û alimekî muxalif ê serdema osmanî û komara nû jîyaye. Çawa ku wî di biwarê zanista Îslamî ya kelimê de reddîyê û berhemên menzûm hûnaye, di biwarê edebîyata klasîk de jî berhem nivîsîne. Xasî di serdema osmanî de muderristîya medreseya Dîyarbekirê kirîye û digel ku wezîfeya muftîyê di serdema ewil a Komara Tirkîyeyê de îfa kirîye jî, wî ji bo xatirê nêrîn, raman û baweriyên xwe yê dijber û qedir û qîmeteke payeberz a nava gelê xwe, li ser hemd û hişê xwe, dest ji muftîya fermî vekêşaye û wekî alimekî herêmê, bi hişmendîyê azad berdewamî daye kar û barên xwe yê ilmî û entelektuelî. Wî bîrûboçûnên xwe hem bi awayê nivîskî hem jî bi awayê devkî li pêşberî rûdan û dîyardeyên serdema xwe derbirîne. Bi vî awayî wî hem bala kesayetên herêmê hem jî yê navendî kêşaye. Ev reftar û helwesta wî ya wê hingê zû bi zû, ne di nav alim û edibên herêmê de, ne jî di nav zanyarên osmanî yê serdemê de dihê dîtin.

Herçiqas li ser Xasî çend lêkolînên zanistî hatine kirin jî¹ aliyê alimî, hîna jî li gor asta pêwîst baş nehatîye dayîn. Çawa ku Xasî karîye di pileya edebîyata klasîk de berhemeke menzûm a mîna *Mewlîdê* bi zimanê xwe yê maderî kirmancî/zazayî bihûne, wî herwisa karîye bi rehetî di warê ilmî de bi zimanê erebî, farisî, kurmancî û osmanî/tirkî jî berhemên edebî û zanistî jî binivîse. Honrawa wî ya *mulemmayî*², delîlê wê behremendîya wî ye ku karîya digel kirmancî û kurmancî, bi erebî, farisî û tirkî jî bîrûrayên xwe bi teşeyê nezmê bihûne. Menzûme, reddîyê û qesîdeyên wî yê bi erebî, delîlê hostetîya wî ya zimanê fexrê yê erebî ye ku wê hingê erebî, di nav alimên medreseyan de zimanê îlim e. Helbesta wî ya bi zimanê tirkî, digel şarezatîya wî ya ilmê Îslamî, nîşaneyê ilmê wî yê edebî ye jî ku wî ew bi kêşa kîteyî û bi zimanekî zelal hûnaye. Xasî çawa ku pisporîya xwe di ilmê kelimê de bi van menzûmeyên xwe nîşan daye, wî şarezatîya xwe ya di warê edebîyatê de jî bi menzûmeya xwe ya kurmancî ku di teşe û dirûvê destanê de hûnaye û bi helbesta xwe ya dîdaktîk a bi zimanê tirkî nîşan daye. Bi vî awayî qenaet çê dibe ku cîyê Xasî di edebîyata erebî, farisî, tirkî, kurmancî û kirmancî de divê bihe tesbîtkirin û heqqê wî yê edebî-hunerî, di xebatên antolojîyan de bihe dayîn.

Menzûmeya wî ya bi erebî ya bi navê *Buşrê'l-Îbad fî 'Îlmi'l-Itîqad [Mizgînîya Ebdan di Zanista Bawerîyê de]*, ya bi navê *Esmaulahi'l-Husna*, her du *Reddîyeyên* wî yê kelimî/eqîdeyî yê ku teşeyên wan ên edebî pexşanî û nezmî ne, *Xezela Tirkî*, *Xezela Mulemmê'î*, *Murebbe'a Kurmancî*, *Medhîye* û *Destana Kurmancî* ku heta niha zêde kesî behsa wan nekirîye, bi vî xebatê de cara ewil bibin mijara lêkolînan. Ev hêlên vî xebatê, bi van aliyên xwe yê nû, dibe ku di biwarê edibî, rewşenbîrî û alimîya Xasî de deriyên nû li ber cîhana îlim û edebîyata kirmancî, kurmancî û Îslamî veke. Bi taybetî di biwarê dîroka Îlmê Kelama Îslamî û Usûla Dîn de dibe ku çirayêke din jî vêke û alimên vî qadê, ji nêrîn û şiroveyên Xasî yê di vî biwarê de mifa werbigirin. Ji ber van hêl û aliyên xwe yê edebî, ramanî û ilmî, li gor qenaeta me ev mijar girîng e û hêjayî lêkolînê ye.

1 Ahmet Erkol ku li ser berhema Xasî ya bi navê *Kitabu't-Tesdid bi Şerhi Muxteseri't-Tewhid*, teblihex bi navê "Seyda Ahmed el-Hassi ve Kitabu't-Tesdid bi Şerhi Muhtasari't-Tevhid İsimli Eseri" di sempozyuma bi navê *Dünden Bugüne Lince 05-06 Eylül 2008*), İbrahim Dağılma ya bi navê "Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema" ku kovara *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* sala 2015.

2 Bêjeya *mulemmê'ê*, li gor ferhengê tiştê *rewneqdar/ronîdar* e. Navê wê helbestê ye ku di edebîyata berê ya fars û tirkî da bi zimanên cîya cîya hatîye gotin. Di farisî da bêjeya *mulemmê'* li gor ferhengê tê wateya *roşenkirî*, *rengarengî* û *parçedarîya* *rengo* (İskender, Pala, Kurtuluş, "Mülemma" *DİA*, XXXI, Diyanet İşleri Vakfı, Ankara, 2006, r. 539).

Heta niha destxeta *Kitaba Buşrê'l-Îbad fî 'Îlmi'l-Itîqad, Esmaulahi'l-Husna, Reddîye Xezela Tirkî, Xezela Mulemme 'î û Mewlid* ku Zeynelabidin Amedî di sala 1406ê hicrî (Miladi 1986) îstînsax kirîye û Muhammed Mehîfûz Ozdemîr xwedîyê el-Mektebetu'l-Îslamiyye, li Dîyarbekirê ew bi awayê destxet wekî mecmû'eyê çap kirîye û *Murebbe 'a wî* ya ku Mela Ehmed Hilmî Qoxî ed-Dîyarbekirî di sala 1991ê de ew di mecmû'eya ya bi navê *Dîwana Camî'* de bi cih kirîye bi destê me ket. Ji ber ku li ser menzûmeya *Mewlidê* bi gelek awayan xebat hatine kirin, me ew li derî vê xebatê hişt. Berhema bi navê *Mewlûdê Nebî* ya ku Mihanî ji tîpên erebî ew transkripeyî tîpên latîni kirîye û sala 1994an çap kirîye jî wekî çavkanîyekê li ber destê me bû. Teblîxa Ahmet Erkol ku wî li ser berhema Xasî *Kitabu't-Tesdîd bi Şerhi Muxteseri't-Tewhîd* di sempozyuma bi navê *Dünden Bugüne Lice* de pêşkêş kiribû û gotara Î. Dağılma “Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema” weşandibû bi kêrî vê xebatê hatiye. Ji bilî van referans û çavkanîyên nivîskî, me xebata qadê jî pêk anî û ji çavkanîyê zindî Mela Mihemedê Hezanî hin agadarîyên tîkildarî Xasî wergirtin. Gotar li ser bîyografî, berhem û kesayetîya îlmî-edebî ya Xasî ye. Piştî ku hin dane li ser mijarê raxistin, li ser wan analîz hatiye kirin û encamên wê hatine diyarkirin.

1. JÎNEGARÎYA XASÎ

Ehmedê Xasî di 29ê Nîsana sala 1864ê mîladî de, li nehîyeya Hezana (Kayacık) Licê ya Dîyarbekirê hatiye dinê. Navê wî Ehmedê el-Xasî; nasnavê wî Xasî ye. Wî di Medreseya Mesûdîyeyê de piştî tehsîla 12 îliman di heman medreseyê de muderristî kirîye. Xasî, di 1ê Rebûlewela 1320î (mîladî 1902)de îcazeya xwe ji destê muftîyê Dîyarbekirê el-Hec İbrahîm Efendî wergirtîye.³ Wî di sala 1316an (mîladî 1898) serî li Mearif Nezaret-i Celîle [Wezîriya Karûbarên Perwerdeyê] daye û xwestîye ku Mewlîda Şerîf tefsîr û tercemeyî zimanê zazakî bike. Vê dezgehê îzina wî daye û wî ev berhem bi awayê nezmî amade kirîye û di Dîyarbekir Matbaasi de çap kirîye. Heta sala 1330 (mîladî 1912) yî memûrtî kirîye û di Hezîrana heman salê de dewlet wî tayînî ecemîtîya muderristîya navenda Dîyarbekirê kirîye. Salek peyre (1331/1913) di meha Temmûzê de dewlet tayîna wî derdixe qeryeya Hezana Licê (Korkusuz, 1996: 21). Piştî ku ew çendakî vê wezîfeya xwe dike, îca wî wekî muftîyê Licê tayîn dikin. Piştî ku rêvebirên komara nû sazîya xelîfetîyê radikin, Xasî ji wezîfeya xwe ya muftîyê îstîfa dike. Mela Ehmed Xasî, di 18ê Sibata sala 1951ê de li Hezanê wefat kirîye. (Erkol, 2008: 346). Zemanê ku Xasî muftîyê Licê ye, muftîyê Ankarayê û Reîsê Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mehmet Rifat Efendi (Börekçi), serokatîya heyeteke aliman dike û di 14ê Nîsana 1920î de fetwayeke bi navê *Ankara Fetvası* îlan dike û piştevanîya Kuvayi Millîye ya Anadoluyê dike. Digel 152 muftîyan Xasî jî bi navê “Lice Müftüsü Ahmed” imzeyî xwe avêtîye bin vê fitwayê (Sarıkoyuncu, 2020: 208). Rojnameyên piştevan ên Millî Mücadeleyê *Îrade-i Millîye*,⁴ *Öğüt* û *Açıksözê* de ev fitwa di 19-22yê Nîsana 1920î de weşandiye.

1.1. Binemala Xasî

Xasî bi eslê xwe ji eşîra Ziktê, ji gundê Şinçê ye. Kalikê wî Mela Usman hatiye Hezanê, melatî

3 Ji bo fotokopîya îcazeta wî bnr. Şefik Korkusuz, *Arşiv Belgelerinde Son Devir Dîyarbekir Uleması*, Melisa Matbaası, İstanbul, 1996, r. 24.

4 Ji bo agadarîyên tîkildarî vê rojnameyê bnr. Fatih M. Dervişoğlu, “Millî Mücadele Döneminde Basın ve İrade-i Millîye Gazetesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, volum 2/6, winter 2009.

kirîye û êdî li wir maye. Ji ber ku xelkê zemanê berê, qebîleya wan wekî ebdên xas ên Xwedê hesiban-dîye, Mela Ehmed jî bi navê Xasî hatîye bileqebkirin (Lezgîn, 2013: 4). Heta şeş bavên silsîleya bav û kalên Xasî diyar e. Ehmed kurê Hesên kurê Usman ew jî dîsa kurê Usman kurê Umer kurê Ehmed Xan ew jî kurê Îsa Xan e (Amedî, 1406: 1). Gava em li gor vê agahîyê bidin ser şopa malbata Xasî, em dibînin ku ew jî malbateke “xan”edan û malmezîna a dimbilîyan⁵ tê: “Ehmed Xan” û “Îsa Xan”. Di bavê pêncan de navê kalê wî Ehmed Xan e û navê kalê wî di rêza şeşan de Îsa Xan e. Meriv nava her bavekî 30 sal muddet bide, bi ihtîmaleke mezin ev xanedanî, diçe digihîje salên 1740î. Îca wê hingê jî ihtîmal heye ku Xasî ji binemala mezin a Mîrên Dumbilî be.⁶

Nesebê mîrên dunbulîyan li gor rîwayetekê ji erebên Şamê digihîje şeşsekî bi navê Îsa; li gor rîwayetekê din digihîje Cezîreyê Umerî. Îsa Begê, di wextê padîşahên berê de li Azerbeycanê nehîyeya Sekmenabadê bi rêya ocaxê ji xwe re kirîye war û wargeh. Her roja ku dihat, xelk li dora wî hîn zêde civîyane. Mîrên eşîra dunbulî, zemanê berê li ser eqîdeya Êzîdîtîyê bûne. Peyre wan bi Îsa Begê nav û deng vedaye û hinekan ji wan daye ser rêya Ehlê Sunnet û Cemaetê. Li gor rîwayeta herî sehîh eşîreta dunbulî, ji Botan hatîye û kurdan di nav xwe de ji wan re gotîye Dunbulê Botî. Ji zarokên Îsa Begê Ahmed Beg, di zemanê akkoyunîyan de derketîye pile, paye û meqamên bala. Wî, Keleha Yay û wilayeta Hekarîyê girtîye bin destê xwe. Zemanekî dûredirêj wî hakimîtiya Keleha Yayê kirîye. Zemanê ku diçe rehmetê, bi navê Şêx Îbrahîm û Şêx Behlûl, du kurên wî hebûne. Şêx Behlûl piştî wefata bavê xwe li cîyê wî rûdine. Şêx Behlûl jî bi navê Cemşîd, Mehmûd, Xaliqwerdî, Hecî, Ahmed, Îsmail û Ce‘fer heft law li pey xwe hiştine. Hecî Beg ketîye bin asîtaneya Şah Tahmasb, Şah jî Sekmenabad, welatê Xoyê xistîye bin zimmeta wî û bi leqebê Hecî Sultan hatîye naskirin. Wî jî Wan û Serhed zebît kirine ew xistine bin sîyaneta xwe. Kurdên sehranişîn/çolnişîn ku dêwayînî bûn, hatin ketin bajarê Xoyê (Han, 2016: 209-211). Ji van agahîyên dîrokî yên Şerefnameyê wisa xuya dibe, ihtîmal heye ku neseba Mela Ehmedê Xasî bigihîje mîrên dunbulîyan.

Li gor Îbn Bezzaz, bav û kalên kurdên Şêx Safîyû’ d-Dîn, Fîrûz Şah Zerrîn-Kulah, di sedsala 10an de digel klanekî mezin ê kurd, koçî herêma Sincar a Sûriyeya îro kiribû. Ev klan ku bi ihtîmaleke mezin dimilî ye, li herêma çiyayîna a nêzî Erdebîlê ku li hêla başûr-rojavayê Behra Xezêrê dimîne bi cih bûbû. Ev koça ha, dibe ku koça dawîn a klanên kurd be ku di Çaxa Navîn de malmezînen klan û xanedanên kurd ber bi vê herêmê ve çûne. Safîyû’ d-Dîn, mîna pîranîya kurdan ku îro jî wisan dijîn, li Erdebîlê li ser şop û rêya muslimîtiya Şafîtiya Sunnî meşîya û wekî merivekî qenc û pîroz ê muslim jîya. Çend helbestên ku wî hûnane gihaştine roja me. Zimanê helbestên wî, ji kurdîya kurmançî ya ku li herêma Sincarê serdest e zêdetir, dirûvdarê dimilî ye. Îro jî komeke hindîk a klanekê dumbilî li

5 Bêjeya “dimilî” bi awayê “dumbilî”, “dunbul”, “dumbul” û “dinbulî” hatîye qeydkirin. Bi ihtîmaleke mezin divê eslê wê “dunbulî” be. Çunkî bêjeya “dunbulî” dibe ku rastî rûdanekê nedengdêran hatibe û veguzibe bêjeya “dumbilî”. Çawa ku gramera tirkî de jî pisporê dengnasîyê Sürer Eker (2015) amaje pê dike, gava nedengdara “n” di heman bêjeyê de li kêleka nedengdêra “b”yê cih digire, rastî dirûvdarbûnê tê. Çunkî di dengnasîyê de heye ku dengên nedengdêr [n] û [b] di nav bêjeyekê de gava li rû hev cih bigirin û dengê [b]yê, piştî dengê [n]yê bihe, nedengdêra [n]yê vediguheze nedengdêra lêvî [m]yê. Çunkî hem dengê [b]yê, hem jî yê [m]yê lêvî ne. Meriv dikare navê “pevguherîna nedengdêran” li vê rûdana dengan dîne. Çend mînakên din vê rûdanê hene: penbu > pembû, penbe > pembe, sinbil > simbil. (Ji bo agahîyên zêdetir ên tîkildarî mijarê bnr.: Sürer Eker, “Ses Bilgisi” *Türk Dili I*, (Edt. Muhsin Macit & Üveysi Serap Cavkaytar), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2015, r. 84.)

6 Navê mîrektîya Dunbilîyan di çavkanîyên dîroka kurd û Kurdistanê de bi berfirehî cih digire. Dr. Frech jî di kitêba xwe ya tîkildarî kurdan de behsa vê mîrektîyê dike. Di kitêba bi navê *Asaru Şî‘etu’l-E-mamîyye* de bi berfirehî hatîye qeydkirin ku mîrê ewil ê Xanedana Denabîle, Mîr Tahirê kurê Îsa ye. Li gor agahîyên kitêba bi navê *Ensabu’l-Ekrad* eslê vê xanedanê, diçe digihîje Mermekan. (M. E. Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Avesta, İstanbul, 2012, r. 524-525.)

herêma Sincar a çîyayên Sûrîyeyê dijî. Elewîtiya Xanedaniya Sefewî, hîna berî derkeve mertebeya qiraltîyê, ji Sunnîtiya kurmancan zêdetir, nêzî Elewîtiya dimbilîyan e (Izady, 2007: 113-114).

1.2. Tehsîla Wî

Ehmedê Xasî, li cem bavê xwe Mela Hesen dest bi xwendina îlmî dike, peyre li Hezanê li cem Mustefa Xetîb berdewamî dike. Piştî ku li gelek deverên welêt ên xwendinê ji bo tehsîlê digere, li Dîyarbekirê, li cem Hecî Îbrahîm Efendî ku muftîyê Dîyarbekirê û muderrîsê Medreseya Mesûdiye ya Camîya Mezin a Dîyarbekirê bû, piştî tehsîla 12 îlman îcazeyê xwe di sala 1320 (8 Hezîran 1902) de digire (Mihanî, 1994: 5). Serê sedsala bîstî ye û hîna pergala Dewleta Osmanî berdewam dike. Di vê serdemê de li navenda Dîyarbekirê, ji destê alîmekî mîna el-Hec Îbrahîm Efendî îcazetgirtina Xasî, nîşana wê yekê ye ku di îlmên Îslamî yên mîna kelam, fiqih, hedîs, tefsîr û gramera erebî de gihaştîye asteke hemdemên xwe (Adak, 2013: 319). Seydayê Xasî, li cem Mela Mustefayê Xetîb jî xwendîye. Mela Mustefayê Xetîb, birayê Şêx Es'ed e.⁷ Mela Ehmed, tevî tehsîla îlmên dinî, perwerdeya tesewwufî jî li cem şêxê Neqşebendî Şêx Ebdulqadirê Hezanî temam kirîye û jê xelîfetî wergirtîye; lê ji ber ku Xasî tim bi karûbarên îlmî tîkildar e, murîd terbiye nekirine (Dağılma, 2015: 127).

Çawa ku ji her du *Reddîyyeyên wî* û ji her du *Menzûmeyên wî* yên kalamê yên bi erebî dîyar dibe, wî di warê tesewwuf, îlmê kalam û eqîdeyê de jî pisporî û behremendîyeke bala hebûye. Ji beyt û cureyên nezmî yên berhemên Xasî dîyar dibe ku wî di biwarê hunerên edebî de jî paşxaneyêke dêrîn hebûye. Ji helbesta wî ya tirkî ku li ser *wezni kîteyî* (12 kîteyî) dîyar dibe çawa ku haya wî ji şaîr û edebîyata klasîk a Dîwanê heye, hay ji şaîrên edebîyata devkî ya tirk û şaîrê navdar Yunus Emre jî hebûye ku karîye bi hostetîyeke bi vê terzê helbest bihûne.

2. Peywendîya Xasî Digel Xuyanîyên Dîyarbekirê û Sirgûna Wî

Zemanê ku giregir û esilzadeyên kurd di sala 1900î de “Kürdistan’ın Azm-i Kavi Cemiyeti” saz dikin, Xasî jî di nav wan de cih girtîye. (Malmîsanij, 2010: 15-21). Xasî li Dîyarbekirê, di weqtê xwe de li hember alîgirên Îttîhad û Tereqqî, muxalîf e û li hember Îttîhadîyê xwecihî Ziya Gökalp dijberîyeke tundane dike. Rojêke îne, berî xutbeyê, di Mizgefta Mezin (Ulu Camî) de ew li hember şirove û tewîlên ayeta “we‘tesmû bi heblillah”⁸ a waizê fermî derdikeve, tefsîra rast a ayetê li wir dîyar dike û ji waizî re dibêje: “Tu îftîra davêjî Xwedê, tefsîra wê ayetê ne wisan e!” Îttîhadparêzên wê hingê, êrîş dibin serê. Şaredarê berê Hecî Nîyazî Efendî û hin begên wê derê destê xwe davêjin çekên xwe û Nîyazî Efendî dîberize ser wan: “Kî destê xwe dirêjî Seyda bike dê cesedê wî a niha li vir bikeve erdê!” Bi vî awayî giregir û xuyanîyên kurmanç û kirmanc, Xasî diparêzin. Li ser vê rûdanê Jon Türk zemanê ku piştî Rûdanên 31ê Adara sala 1909an dibin îqtîdar, Xasî wekî tawanbarekî îrtîcayê sirgunî Girava Rodosê dikin û zêdetirî 2 salan li wê derê dil dimêne (Malmîsanij, 1995: 44). Rojêke beyteke farisî ji Sultan Ebdulhemîd re dinivîse û dişêne. Li ser vê nameyê Sultan wî diêne cem xwe û azad dike⁹

7 Hevdîtina taybet digel M. Muhemedê Hezani: (19 Agustos/Tebax 2020, Dîyarbekir).

8 “Hûn gişt xwe bi benê Xwedê (Qur’anê) ve ragirin û ji hev parçe mebin. Qenciya Xwedê ya li ser we bi bir binin; dema hûn ji hev re dijmin bûn, hogirî xiste navbera dilê we, îcar hûn bi qenciya Wî ji hev re bûn bira. Hûn li ser kevîya dojhê bûn, Xwedê hûn jê xelas kirin. Her wiha Xwedê ayetên xwe ji we re dîyar dike da ku hûn hîdayet bibin...” Alu Imran, ayet, 103.

9 Xasî, gelek caran digel Ziya Gökalp dikeve nîqaşan. Ji lew re alîgirên Îttîhad û Tereqqîyê, giliyê wî li Stenbolê dikin. Li ser vê yekê rojêke tîn ber derê mala wî, jê re dibêjin ku “Li wîlayetê ehlê ilim di meseleyekê de çik bûye xitimîye, ji bo ku vê çareser bikî, walî beg gazî te dike” û bi vî awayî wî sirgûnî Stenbolê dikin. Ji ber ku li sirgûnê gelek destteng dibe, helbesteke ku xîtabî

(Mihanî, 1994: 5). Ev helwesta alimane ya Xasî, nîşaneyê hassasîyeta wî ya li pêşber îlmên Îslamî ye.

3. Berhemên Xasî

Li gor daneyên ber destê me yê mîna destxetên Zeynelabidîn Amedî, *Dîwana Camî* a Qoxî, lêkolînên Ş. Korkusuz û *Mecmûeya Ş. Cuneydê Zoqeydî* berhemên ku Xasî ew nivîsîne, bi zimanê erebî, farisî, tirkî, kurmançî û zazakî ne. Ji bilî van, hin meqaleyên wî yê cewabî hene ku li dijberî Zîya Gokalp nivîsîne û di rojnameyên Dîyarbekirê de hatine belavkirin (Korkusuz, 1996: 21). Di pey vê agehîyê de li rojnameyên ku giregir û xuyanîyên xanedanên kurdan ku di serdema Xasî de di salên 1909an de li Dîyarbekirê ew çap kirine gerîyam. Ji ber ku hemû hejma ne li ber dest in, tiştek bi destê min neket; bes Ekrem Cemîl Paşa gava behsa rojnameya *Gazî* (1918) dike, navê nivîskarekî muxabîr ê bi navê *Licêyî* qeyd dike (Paşa, 1992: 31). Dibe ku ew Xasî be. Ji bilî van behsa “*Dîwan*”a wî jî (Seydaoğlu, 2010: 75) dihe kirin. Xasî digel *Mewlîdê*, bi navê *Kitabu Buşre’l-Îbadi fî Îlmi’l-Îtîqadi* [*Kitêba Mizgîna Îbadan di Zanista Bawerîyê de*] berhemeke kelamî, *Menzûmetu Esmailîlî’l-Husna* [*Menzûmeya Navên Xweş ên Xwedê*], *Reddîyyeyeke mensûr û Reddîyyeyeke menzûm*; *xezelek, mullamayek hûnaye*.

3.1. *Mewlîdî’n-Nebewî (Mesnewî)*

Zeynelabidîn Amidî metnê destxetî yê vê berhemê îstînsax kirîye. *Mewlîda Nebî*, sala 25ê meha adara 1315/1899an de bi awayê çapa lîtoğrafî bi qasî çar sed hebî li Dîyarbekirê hatiye çapkirin (Mihanî, 1994: 5). Ev berhem ku bi terzê meSnewîyê hatiye nivîsîn, 16 beş e û bi giştî ji 756 beytan pêk tê. Beytên wê li ser wezna ‘erûzê ne û wekî mewlûdên din, ji behra remelê, bi qalibê fa‘ilatun fa‘ilatun fa‘ilatun fa‘ilun hatiye nivîsîn. Gava mirov dêhna xwe dide beytên dawîya destxeta Zeynelabidîn Amidî ya sala 1406ê hicrî ku bi zimanê erebî hatine nivîsîn, dîyar dibe ku tarîxa tenzîmkirina *Mewlîdê* li gor salnameya hicrî/koçî, 1316 ye. Di dawîya van beytan de (rûpelê 28-29) es-Se‘irdî el-‘Umerî Fethullah Hesbî, *Teqrîzeke menzûm* ku ji pênc beytan pêk tê li ser Xasî û vê berhema wî nivîsîye. Li ser *Mewlûdê* gelek xebat hatine kirin.¹⁰

3.2. *Kitabu Buşre’l-Îbadi fî Îlmi’l-Îtîqadi*

Zimanê berhem erebî ye, teşeyê wê nezmî ye. Mijara wê, îlmê îtîqad û Usûla Dîn e. Li ser terzê qesîdeyê ye û hejmara beytên wê 145 e. Li gor ku di dawîya wê ya destxeta Z. Amidî de bi awayê nesrî/pexşanî hatiye dîyarkirin, tarîxa terfîba wê, li ser salnameya hicrî/koçî, 1424 e. Amidî di dawîya berhemê de dîyar dike ku ev nezma celîl, li ser şaxê zanista Usûla Dînî ye, îca gava meriv li temamê berhemê dinihêre, hêla wê ya kelamî-eqîdeyî li pêştir e.

padîşahî dike bi zimanê farisî dihûne û tê de dîyar dike ku “gava nêçîrvanek nêçîra xwe biqefêle, ya wê serjê dike, ya xwedî dike, yaxud berdide. Îca heger ew wê tim bihewiqîne û biêşîne, ev li şan û şurutê balatîyê nahe.” Padîşahê wê hingê Sultan Ebdulhemîd, çawa vê helbestê dixwêne, yekser tê digihîje ku ev şairekî jîr, zana û şareza ye, lewre wî diene huzûra xwe. Li cem padîşahî Şeyxulîslam û rayedar hene û padîşah jê dipirse: “Ma tu mela yî?” Xasî bersiva xwe bi awayê “Wisana dibêjin” dide. Li ser emrê padîşahî, Şeyxulîslam û yê wê derê, pirsan jê dipirsan, ew jî bi awayekî tam û tekûz bersiva wan dide. Padîşah digel ên li wir li ber wî hejmetkar dimênin. Sultan gava dipirse: “Te çi divê?”, Seyda bi destê xwe îşaretî Şeyxulîslam dike û dibêje “Ez saqoyê vî divêm.” Heman daxwaza wî bi cih diênin, mesrefa wî ya rêwîtiya Dîyarbekirê didînin û digel îzzet û îkramê wî virê dikin (Erkol, 2008: 347-348).

10 Roşan Lezgîn, digel dengê wê û destxetêke cîyawaz ew çap kirîye. Adnan Oktay xebateke akademîk bi navê *Klasîk Edebiyat Teknikleri ile Bir Değerlendirme* li ser *Mewlîda* Xasî bi zimanê tirkî kirîye û Mehmet Yergin jî tezê masterê li serê kirîye.

3.3. *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna*

Zimanê vê menzûmeyê erebî xw li ser *terzê qesîdeyê* ye. Xasî not û neh (99) navên Îlahî bi awayê helbestkî rêsaye. Hejmara beytên wê 33 ye û ev jî delil e ku cureyê wê yê nezmî qesîdeyeke “munacat”î ye. Gava meriv li tarîxa geşedana vî cureyî dinîhêre, dibîne ku ji Xezalî vir ve gelek alimên îlmê Kelamê di vê biwarê de berhem hûnane. Xezalî (w.1111), bi navê *Meqasidu'l-Esma fî Şerhi Esmailahi'l-Husna* berhemek, Beyzawî (w. 1286), bi navê *Muntehe'l-Muna fî Esmailahi'l-Husna* kitêbek û Fexredîn Razî (w. 1209), bi navê *Lewaiu'l-Beyyinat Şerhu Esmailahi'l-Teala we's-Sifet* berhemek nivîsiye. Ev kitêbên jor, bi erebî ne. Çend berhemên din ku bi farisî jî hatine nivîsîn ev in: Ebdurrehman Camî (w. 1492) bi navê *Risale-i Muemma-yi Nefise* berhemek û Mîr Huseyn eş-Şirazî (w. 1499) bi navê *Şerhu'l-Esmai'l-Husna* kitêbek nivîsiye ku Lamiî Çelebî, ew wergerandiye tirkî. Çend muellifên ku bi tirkî ev cûre berhem nivîsîne jî ev in: Şeyhoğlu Mustafa (w. 1401), Îsa Saruhanî (w. 1559), Ahmed Şakir Paşa (w. 1818), İbrahim Cûdî (w. 1926) û Bıçakçızade İsmail Hakkı (w. 1933) berhemên menzûm ên Esmâ Husna nivîsîne (Yıldız, 2013: 161).

3.4. *Reddîyyeya Mensûr*

Mijara vê *Reddîyyeyê*, li ser *tesewwuf* û *muteswwufan* e û bi erebî ye. Sedemê ku Xasî ev berhem bi erebî nivîsiye, dibe ku ji ber *kevneşopîya* wê hingê be ku zimanê erebî, zimanê îlimê bûye. Sedemê duyem dibe ku ji ber wê yekê be ku İsmailê Siîrdî, meqaleyên xwe bi zimanê erebî nivîsîne, Xasî jî bi heman zimanî bersiva wî daye û hewil daye ku alimîya xwe ya di vê qadê de nîşan bide. Piştî *rexneyê*, wî bi awayê nezmî, li ser *teherê qesîdeyê* ku dişibe *hicwîyeyan*, bi zimanekî tund, êriş birîye ser *gotarên* heman kesî. Hejmara beytên wê, 15 ye.

3.5. *Reddîyyeya Menzûm*

Ev menzûme jî li dijberî meqaleyên İsmail b. İbrahim es-Siîrdî ye û bi erebî ye. Di sernavê wê de hatîye dîyarkirin ku ev cewaba duyem a ji bo hin meqaleyên İsmailê Siîrdî ye. Hêla ruxsarî û teşeyî ya vê menzûmeyê, dişibe *cureyê qesîdeyên hicwîyeyî*. Hejmara beytên wê 53 ye.¹¹

Bir kavm kitapsız olsa / Dilsiz davara benzer

Dinsiz hayat-ı fani / Yazsız bahara benzer

Cehaletin libası / Kirli hîmara benzer

Libas-ı dini soyan / Uyuz humara benzer

Adil olan mubarek / Ebrûy-i yara benzer

Zalim olan kimse / Çehre-i mara benzer

...

Xasî makal-i sadık / Şems-i nehara benzer (Amedî 1406, 7-8).

3.6. *Helbesta Tirkî*

Xasî ev *helbesta* xwe, li ser *wezna kîteyî hûnaye* û her *rêzeke helbestê*, ji 7 kîteyan pêk tê. Her çiqas di *rêza* duyem a wekî *rêzeke neqeretî xuya bike* jî, di *eslê* xwe de tenê *bêjeya “benzer”* bûye neqeret. Ev *bêje* bi tenê nabe neqeret; tenê dibe *redîf*. Yekeya *nezmî* yê vê *helbestê*, *digel* ku Z. Amidî bi awayê *beytan* nivîsiye jî, dibe ku ne *beyt*; bes *çarîn* be. Lewra *berî* *bêjeya redîfê*, *qafîyeyeke zexim* heye. Gava em vê *helbestê* bi awayê *çarîn dabeşî koman bikin*, hejmara *çarînên* wê *dike* 9; lê ku em wekî

11 Nuxseyê wê di Mecueya Şêx Cuneydê Zoqeydî de heye û navê Xasî weha ye: Qedîyyetu el-Mela Ehmed el-Hezanî el-Xasî. Di dawîya *reddîyyeyê* de dîyarkirî ye ku Cuneyd ev nivîsiye. Mamoste Abdurrahman Adak ew ji pirtûkxaneyê xwe nîşanî me da û tê de dîyar dibe ku İsmailê Siîrdî, wê hingê *muftîyê Çermûgê* ye.

beytan bihesibînin, dike 38 beyt. Heke yekeyên wê yên nezmî çar-rêzî bin, pergala wê ya qafiyeyê li cureyê nezmî yê “manî”yê tê. Ev cure manî, ne mîna manîyên din ên tirkî ne û pergala wan a qafiyeyê, bi awayê xbx ye, hejmara kîteyên rêzikan 7 e û ev cure manî di edebîyata tirkî de, zêde ne berbelav in (Kudert, 1980: 237). Çawa ku qalibê wezna rêzîkên vê helbestê 7 e û pergala wê ya qafiyeyê xbx ye, dibe ku ew jî *manîyek* be.

Ku em bi awayê beytan wê dabeşî koman bikin, ji mijar, teknîk û temaya helbestê derdikeve ku cureyê wê yê nezmî, *xezel* e. Çunkî qafiyeya rêzên ewil ên beytan azad e; lêbelê hemû rêzên duyem ên beytan, digel rêza duyem a beyta ewil hevqafiyeyî hatine rêzkirin. Ji ber ku şairî, di vê helbestê de ji serî heta binî gotinên bihikmet rêsaye, ji aliyê mijar û temayê ve jî li cureyê qesîdeyê tê. Wî, di beyta dawî ya vê helbestê de wekî mexles, navê “Xasî” bi kar anîye. Li gor pirtûkên teorîya edebîyatê, beşên xezalan, li ser bingeha “beyt”an tîr hûnîn. Hejmara beytên xezalan, herî hindik 5; herî zêde 15 ye. Xezel, dibe ku bi her qalibê wezna erûzê bihên hûnîn. Di nav helbestên Dîwanê de berbelavtirîn cure xezel e ku berê bala şairan li serê ye. Hêza hunerî ya şairan, bi giştî di xezelên wan de dîyar dibe. Xezel, li ser temayên mîna evîn (rindî û bedewîyên yarê, pesnê wê, cefayên ku ji ber evîna wê tîr kişandin, hesret, bêrî, daxwaza gihaştina/wuslet û hwd.), şerab (meyhane, bezm, camê cemî, saqî), fikrên mîna gazina ji demê, fikrên felsefî û dîdaktîk tîr nivîsîn (Kudert, 1980: 343).

3.7. Mulemma

Xasî (1866-1951), rêzîkeke kirmancî/dimilkî li rêzîka erebî, farisî, tirkî û kurmancî ya bendê zêde kiriye. Ev mulemmaya Xasî, ji heşt qiteyan pêk hatiye, Zeynelabidin Amedî ew bi destxeta xwe nivîsiye û li Diyarbekirê daye çapkirin.

3.8. Hicwîyeya li Ser Sa'îyê Karazî

Xasî, ev helbesta xwe ya kurmancî, li ser hin helbestên Sa'î (1847-1897)¹² yên dijberî zazayan¹³ hûnaye. Ev menzûmeya Xasî ku bi kurmancî ye, ji qadê/sehayê hatiye berhevkirin (Mihanî, 1994, s. 44-45) û çapkirin. Li gor ku mirov ji aliyê wê yê ruxsarî, teşeyî û naverokî fehm dike, helbesteke destanî ye. Li gor edebiyata tirkî, ew jî dişibin cûreyê edebî yê “qesîde”yan ev cûre kilamên epîk, di bin banê cûreyên nezmî yên edebiyata Aşîqan de tîr hesabandin. (Yıldız, 2017: 189). Destan ku ji bendên çarrêzî pêk tîr, teşeyekî nezmî ye û carina hejmara çarînen wan ji 100î dibihure. Bi piranî li ser wezna kîteyî, bi qalibê 11 kîteyî tîr nivîsîn û pergala wan qafiyeyê, *aaab, cccb, dddb* ye. Şair, di çarîna dawî de mexlesa xwe dîyar dike. Metnên destanan, li gor mijarên xwe, dabeşî komên mîna

12 Sa'î mexlesa Şêx Muhyedinê Hênî ye. Ew lawê Şêx Ehmedê Karazî ye ku bi eslê xwe ji Silibîna Midyadê ye. Şêx Ehmed kurê Mela Umer e. Mela Umer di zemanê xwe de mala xwe birîye Şêxçoban, ji wir birîye Girêsîra. Malbata wan seyîd e. Şêx Ehmed piştî ku îcazeya xwe li Başûrê Kurdistanê ji Şêx Ebdullahê kurê Şêx Yehyayê Mizûrî wergirtiye, vegehiyaye Girêsîra, li wir zewicîye û peyre koçî Karazê kirîye. Karaz, di wê wextê de gundekî Licê bûye. Şêx Ehmed li wir cara duyem dizewice û Xwedê Muhyedin dide wan, pişre koçî Hênê dike û li wir di 63 salîya imrê xwe de di sala 1884an de wefat dike. Ji bo agadarîyê zêdetir bnr. (Abdurrahman Adak, “Şêx Muhyedinê Hênî: Di Edebîyata Kurdî de Nûnereki Girîng ê Temaya Xwarinê” *Nûbihar Akademi*, c. 1, j. 3., 2015).

13 Sa'î digel Şêx Ebdurrehmanê Aqtepi di medreseyên Mêrdînê de xwendîye. Piştî ku îcazeya xwe wergirtiye, wî li gundên Licê, Balicin û Zobrînê melatî û muderristî kirîye. Sa'î zemanê ku li gundên dimbilîyan melatî kirîye, wî û gundîyan hev aciz kirine. Lewre hin helbestên wî dijberî wan in Menzûmeya wî ya bi navê *Fî Beyani 'l-Et'ime we Mezaqîha [Beyana Xarînan û Tehmên Wan]* û çar *Xezelên* wî gihaştine roja me. Sa'î di vê menzûmeyê de bi hin beytan zaza tehl kirine. Dibe ku Xasî ji ber wê ew hiciv kiribe. (Şêx Muhyedinê Hênî, *Beyana Xwarinê û Zewqên Wan*, Amadekar: Mela Birhanê Tarîni, Peywend, İstanbul, 2015).

destanên herban, şewatan, erdhejan, nexweşînên şofî, bîyografîya navdaran û mijarên mîzahî dibin (Aksoy, 2013: 70). Ev helbesta wî, ji aliyê ruxsarî, mijarî û temayî ve rasterast cureyekî destanê ye. Destan ku di nav teşeyên nezmî de dikeve binbeşîya edebîyata gel a aşiqan, dikeve nav teşeyên mîna koşma (güzelleme, koçaklama, taşlama, zêmar), semai û varsağîyan. Destan, mîna îlahî, nefes, deme û şathîyeyan, bi awayê çarînî tê nivîsîn. Wekî têgeheke edebî destan, ew cure helbesta gel e ku li ser rûdanên mîna *serhildan*, *şelandin*, *eşqîyatî*, *xelayî*, *erdhej*, *şewat*, *nexweşînên şofî/têger ku beşeke mezin a civakê dixin bin bandora xwe tê nivîsîn. Ji xeyrî van destan, çawa ku li ser mijarên mîna rexneya civakî, yaxud zemma civakî tên nivîsîn, wisa jî hin destan ji bo şîreta li civakê jî tên nivîsîn. Hin destan li ser xuyên neçê yên mîna çikûsî/timatî, melaqî û newêrekîyê jî hatine nivîsîn. Hin rûdanên neyînî yên mîna zuxurtî, mîratxwuri û doxînsistîyê ku di nav jîyanê de dilan dax dîkin, bûne mijara destanan. Bi ser van de hin destanên ku li ser rewşên mîzahî yên mîna kêçgirtin, gayê boz û merivên gurrî jî hatine hûnandin hene. Helbesta destanî, ji hêla teşeyê nezmî ve mîna ye koşmayê û rêzên wê, li ser çarînan dabeşî koman dibin. Qalibê wê yê wezna kîteyî, 11, yan jî 8 kîteyî ye. Hejmara çarînên wê, li gor dirêjahîya rûdanê ye. Destan jî mîna cureyên din ên edebîyata gel a aşiqan, bi newayên xasî xwe tên gotin (Kudert, 1980: 282).*

Xasî bi awayekî mîzahî avêtîye *Se'iyê Karazî*. *Jixwe li gor ku em ji çavkanîyê hîn dibin (Mihani, 1994: 48), ev berhema Xasî, ne bi awayê nivîskî; bes bi awayê devkî li ser zar û zimanê ehlê medrese-yê maye û hatîye berhevkerin. Helbestên destanî, ji ber ku cureyekî vegotinê ne, ango hikayeyî ne, bi giştî cih nadin hêmanên romantîk û hestîyar. Di vegotina wan de serî ew e ku rûdanan derbibirin. Gava em li ser vê bingehe li vê *Menzûmeya Xasî* dinêrin, em dibînin ku hejmara kîteyên rêzan, pergala qafiyeya çarînan û naveroka wê gişt bi cureyê destanê re li hev e. Hejmara çarînên wê 11 ye, hejmara kîteyên rêzan jî 11 ye û çarînên wê bi pergala *aaab, cccb, dddb ...* yî hatîye qafiyekirin. Ev hicwîye herçiqas bi awayê nivîskî li cem seydayan hebûye jî, bi awayê devkî gihaştîye roja me.¹⁴*

3.9. Murebbe' a Wî

Xasî, ev helbesta xwe bi kurdîya kurmancî hûnaye. Temamê helbestê sê çarîn e. Her bendeke wê jî çar rêzikan pêk dihê. Di serê her çarînekê de bi navên "Ehmeda" û "Xasîya" xîtabî xwe bi xwe dike. Şemaya wê ya qafiyeyê *xxxx* ye.¹⁵

14 Mela Muhemedê Hezanî dîyar dike ku ev hicwîyeya Xasî li ser rûpelekî nivîsandî bû û li cem min hebû û dirêj bû. Ev helbesta *Sa'iyê Karazî bi qasî ku di bîra wî de mabû, wî ev rêz kirin: Li nik Îmamê Dêrûnê hûr e / Nikare yek nefes pîf ke bilûrê Dixwe sond bi Tewrat û Zebûrê / Ez im îro Herîrîyê Meqamat Çiqas kêrgû û kîsoyê li pal e / Sa'î mamûrê exnama îsal e Navê wî mi kire Fat e / Dibên qaçax in bermedin Sa'î hat (Hevdîtina taybet 19 Tebax 2020; Dîyarbekir)*

15 Ev helbesta wî, ji aliyê ruxsarî, mijarî û temayî ve rasterast cureyekî destanê ye. Cevdet Kudret ev mijar girtîye dest û amaje bi hin taybetmendiyên destanê kirîye. Li gor ku em jê fehm dîkin destan ku di nav teşeyên nezmî de dikeve binbeşîya edebîyata gel a aşiqan, dikeve nav teşeyên mîna koşma (güzelleme, koçaklama, taşlama, zêmar), semai û varsağîyan. Destan, mîna îlahî, nefes, deme û şathîyeyan, bi awayê çarînî tê nivîsîn. Wekî têgeheke edebî destan, ew cure helbesta gel e ku li ser rûdanên mîna *serhildan*, *şelandin*, *eşqîyatî*, *xelayî*, *erdhej*, *şewat*, *nexweşînên şofî/têger ku beşeke mezin a civakê dixin bin bandora xwe tê nivîsîn. Ji xeyrî van destan, çawa ku li ser mijarên mîna rexneya civakî, yaxud zemma civakî tên nivîsîn, wisa jî hin destan ji bo şîreta li civakê jî tên nivîsîn. Digel van, hin destan hene ku li ser xuyên neçê yên mîna çikûsî/timatî, melaqî û newêrekîyê jî hatine nivîsîn. Hin rûdanên neyînî yên mîna zuxurtî, mîratxwuri û doxînsistîyê ku di nav jîyanê de dilan dax dîkin, bûne mijara destanan. Bi ser van de hin destanên ku li ser rewşên mîzahî yên mîna kêçgirtin, gayê boz û merivên uyuz/girî jî hatine hûnandin hene. Helbesta destanî, ji hêla teşeyê nezmî ve mîna ye koşmayê û rêzên wê, li ser çarînan dabeşî koman dibin. Qalibê wê yê wezna kîteyî, 11, yan jî 8 kîteyî ye. Hejmara çarînên wê, li gor dirêjahîya rûdanê/qewimînê ye. Destan jî mîna cureyên din ên edebîyata Gel a aşiqan, bi newayên xasî xwe tên gotin (Cevdet Kudret, Örneklerle Edebiyat Bilgileri 1, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1980, r. 282).*

3.10. *Kitabu't-Tesdîd bi Şerhi Muxteseri't-Tewhîd*

Xasî ev berhema xwe di sala 1324ê koçî de wekî şerha *Buşre 'l-Îbadi fî Îlmi 'l-Îtîqadi* ya menzûm, bi awayê pexşan nivîsiye û ji 59 rûpelan pêk tê. Ahmet Erkol li ser vê berhemê, di Sempozyuma Licê de teblîxek pêşkêş kirîye û bi berfirehî li ser xalên wê kûr bûye.

3.11. *Cengnama Kurd û Ermen*

Li gor ku meriv ji helbesta Cegerxwîn tê digihîje Xasî berhemeke bi vî navî hûnaye. Tiştê ku heye heta niha metnê vê berhemê bi destê me neketîye. Qenaet ew e ku wî ev cengname bi kirdkî/dimbilî hûnaye (Malmisaniy, 1995: 44). Benda helbesta Cegerxwînî:

Melayê Xasî mewlûda Zazî / Bi zarê zazî çê kirîye ne tazî

Cengnama kurd û ermen nivîsî / Wek agir berdî me diîsî (Cegerxwin, 2014: 152).

3.12. *Medhiyeya li Ser Mihemed Emînê Qeynterî*

Gundekî bi navê Qeynter li ser Hezroya Diyarbekirê heye. Herçiqas bi vî navî gundek li ser Bismilê jî heye, bes dibe ku ev gundê navbihurî, ê li ser Hezroyê be. Li vî gundî camêrekî bi navê *Mihemed Emîn* hebûye. Zemanê ku nangiranî bûye, libek genim du pere bûye jî, vî camêrî taştêyeke mezin bi camêrî daye Seydayê Xasî û wî jî ev medhiye li serê hûnaye. Hindek vê helbestê ku tê bîra M. M. Hezanî:¹⁶

Nanê germ û hingiv û rûnê teze qeymax û dew / Da me qawaltî di Qeynter ne bi xew

Dirhema hinte di par e firotin bê derew / Navê wî Mihemed Emîn

*Zadehullahu şerafen misle qewmin qed wedew*¹⁷

3.13. *Helbesta Erebi*

Li gor agadarîyên nava gel Xasî damezirînerê komara nû bi helbesteke erebî rexne kirîye ku ew jî ev beyta jêrîn e (Malmisaniy, 1985: 76):

Qidwetu 'l-etraqi turren el-musemma bi 'l-Kemal/Kane me 'nahu zewalen fî 'z-zewalin fî 'z-zewal

Ömer Özcan (2013), di nivîsa xwe ya “Vahyeddîn Küfrevî” de behsa hin birewerîyên wî dîke û ji devê wî radigihîne ku ew digel hevalên xwe diçe zîyareta Bedûzzeman Emîrdağê. Piştî ku ji mala wî derdikevin polîs wan desteser dîke û dibe qereqolê, li wir li ser kincên wan areme dikin. Di deftera cêva wî de hin helbestên erebî, bi taybetî helbesteke muhîm a Şêx Ehmedê Xasî yê Dîyarbekirî heye û di aremeyê de ji destê wan xelas dibe. Xasî di vê helbestê de bi temamî wesfê wî şexsê axirzeman ê ku rutbeya wî mezin e; lêbelê ji hêla manewî ve biçûk e daye.¹⁸

16 Hevdîtina taybet digel Mela Muhemedê Hezanî (19 Agustos/Tebax 2020)

17 Ellahu teala şerefa wî jî mîna wan qewmên zemanê berê zêde bike.

18 Ji bo temamiya nivîsê bnr. Ömer Özcan, Vahyeddîn Küfrevî, sorularlarisale.com/taniyanlarin-dilinden/vahyeddin-kufrevi; cevaplar.org/index.php?content_view=55248&ctgr_id=91 (tarîxa pêgihaştinê: 21.02.2021)

4. Cîyê Xasî di Biwarê Edebiyatê de

Ehmedê Xasî li gor daneyên ber destê me, ewiltirîn şair e ku *Mesnewîya Mewlûdê* bi kirmancî/dimbilî nivîsiye û ewiltirîn şairê alim e ku di kevnepîya cureyê *mulemmayê* de rêzikeke kirmancî, bi ser rêzika erebî, farisî, tirkî û kurmancî ve zêde kirîye. Heger em menzûmeyên wî yên erebî, farisî û tirkî, digel destana wî ya mîzahî ya bi kurmancî bidin hev, em dikarin wan gişt bi hev re wekî *Dîwançeyekê* bihesibînin. Nexwe şairê ewil ê edebîyata kirmancî ku xwedî *Dîwançeyekê* ye, di sa dibe Xasî. Ji ber ku Xasî hem bi erebî hem bi tirkî, hem bi kurmancî û hem jî bi kirmancî/zazayî nivîsiye, divê ku meriv cîyê wî yê di nav van edebîyatan da dîyar bike.

4.1. Cîyê Wî di Edebiyata Erebi de

Li gor derfetên îro, berhemên ku Xasî ew bi zimanê erebî hûnane, çar menzûme, pexşan û mulemmayek e. *Kitabu Buşre'l-Îbadi fî Îlmi'l-Îtîqadi*, *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna*, *Reddîyyeya Mensûr-Menzûm* û *Reddîyyeya Menzûm*. Ji ber ku berhemên wî yên bi erebî, gişt li ser îlmê Kelamê ne, dibe ku meriv wî wekî edîbekî alim ê vî îlmî bihesibîne û wî di nav ekola nû ya vî îlmî de bihesibîne. Ji ber ku Xasî berhema xwe ya *Kitabu Buşre'l-Îbadi fî Îlmi'l-Îtîqadi* û *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna* bi awayê qesîdeyî hûnaye, cîyê wî di nav qesîdenûsiya erebî ya sedsala 19an de heye. Menzûmeya wî ya *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna* ku qesîdeyêke munacatî ye, dike ku navê wî di nav munacathûnên edebîyata dînî ya erebî de cih bigire. Di edebîyata erebî ya Îslamî de cîyê reddîyeyan gelek mezin e. Xasî bi berhema xwe ya *Reddîyyeya Mensûr-Menzûm* û *Reddîyyeya Menzûm* cîyê xwe di nav vê edebîyatê de jî girtiye. Dibe ku meriv van reddîyeyan wekî meqaleyên îlmî bihesibîne û ev berhem, hem di warê edebîyata tesewwufê de hem jî di warê lîteratura kelamê de xwedî qedrekî mezin in. Wî bi van berhemên xwe li hember fikrên Îbn Teymîyye, piştevanîya fikrên Mewlana Xalid û Îmamê Rebbanî kirîye.

4.2. Cîyê Wî di Edebiyata Kurmancî de

Wisa dîyar e Xasî ew şair e ku cara ewil di terz û teknîka cureyê “destan”ê de “menzûmeyeke mîzahî” bi kurmancî hûnaye. Ji xeyrî Xasî kîjan şairê kurmancî destaneke mîzahî wuha hûnaye, cîyê meraqê ye. Digel vê wî *medhîyeyek* jî bi kurmancî hûnaye. Ji *Mulemmaya* wî jî dîyar dibe ku cara ewil wî rêzikeke kirmancî li mulemmayeke ku rêzikeke kurmancî tê de heye zêde kirîye. Bi qasî ku a niha em pê agadar in tu şairekî kurmancî, mîna Xasî mulemme‘eke ku ji zimanê erebî, farisî, tirkî, kurmancî û kirmancî/dimbilî pêk hatibe nehûnaye. *Murebbe* ‘a wî ya kurmancî jî tîra xwe bi bîr û boçûnên kelamî/îtîqadî balkêş e. Dibe ku şairên kurmancî bi kurmancî helbesteke wisa hûnabin; bes ev *murebbe* ‘a Xasî ya bi kurmancî, xwedan cîyekî taybet e.

4.3. Cîyê Wî di Edebiyata Zazayî de

Ehmedê Xasî (1866-1951), pêşengê edebîyata kirdkî ye (Malmîsanîj, 1995: 44). Usman Efendîyê Babîj (1852-1929) ku 14 salan berî Xasî hatîye dinyayê û 22 salan berî Xasî rehmet kirîye, sala 1901ê *Mesnewîyeke Mewlûdî* nivîsiye (Suregê, 2007: 8); lêbelê vê *Mewlûda* Usman Efendî, bi qasî ya Xasî nav û deng nedaye. Cîyê baldarîyê ye ku Mela Ebdulezîz Bekî jî *Dîwanek* daye û wî jî di weqtê xwe de muftî kirîye. Mesnewîyên mewlûdan ku di pey Xasî de bi kirmancî/zazakî hatine nivîsin, kême zêde dişibin a Xasî. Heta niha şairekî dimbilî ku mîna Xasî mulemme‘ek nivîsiye, hîna em pê ne ‘elam/haydar in.

5. Kesayetîya Xasî ya Edebî û Hunerî

Xasî ku mesnewîyeke kirmancî, du reddîyeyên menzûm-mensûr û menzûmeyeke erebî, helbesteke destanî ya kurmancî, helbesteke tirkî û mulemmayek nivîsiye, digel pisporîya xwe ya di warê îlimên Îslamî de, wî şarezatîya xwe ya di biwarê edebîyat û hunera van zimanên navborî de jî nîşan daye. Kêş, wezin, qafiye û redifên helbestên wî, nîşaneyên hostetîya wî ya hunerê ne. Çi di zimanê erebî û tirkî de be, çi jî di kurmancî û kirmancî de be, hûnandina wan rêzên helbestê di nav qalibên wezn û hevdengîya redif û qafiyeyan de, ne karê her edîb û şairî ye. Ji vê hostetîya wî ya van zimanan dîyar e ku wî çawa hay ji ziman û edebîyata van zimanan hebûye, pê re behremendîyeke hunerî ya astbilind jî hebûye.

Heger haya dîroknasê edebîyata erebî ya Îslamî ji van berhemên Xasî hebûya, helbet wan dê navê wî û berhemên wî jî di nav lîteratura xwe de bi cih bikira. Bi tevî edebîyata erebî, divîya ku navê wî, bi wê helbesta xwe ya tirkî û mulemmaya xwe, di nav antolojîya helbesta tirkî de jî cîyê xwe bigirta. Jixwe ji zû ve ye ku Xasî di nav antolojîya edebîyata kurdî de cîyê xwe yê bijarte wergirtîye. Xasî ku cara ewil mesnewîyeke dinî di edebîyata kirmancî de hûnaye, bûye sembola mewlûdhûnê ewil ê vê edebîyatê.

Li gor ku M. Muhemedê Hezanî¹⁹ radigihîne Xasî bi xwe gotîye ku alimekî wekî Şêx Es'ed li vî welatê me tune. Xasî, gelek caran çûye ji xwe re di dîwana vî Şêxî ya zemanê berê de rûniştîye û hilma manewî ya Şêxî hildaye û gotîye ku min piranîya nivîs û helbestên xwe ji ber keşûhewayaya berhemên wî girtine.

6. Kesayetîya Xasî ya Îlmî û Tesewwufî

Mela Ehmed, digel fêrkariya dinî, perwerdeya tesewwufî jî girtîye û gihaştîye payeya xelîfetiyê. Xasî, perwerdeya xwe ya tesewwufî li cem şêxê Neqşebendî Şêx Ebdulqadirê Hezanî tamam kirîye û jê xelîfetî wergirtîye Xasî, bûye xelîfeyê Şêx Evdilqadir (Tarîni, 2016: 10). Ji ber kar û barên îlmî, wî mirîd li dora xwe necivandine. Xasî, di serdema xwe de li hember alîgirên partîyeke sîyasî ku waizekî wan hewla tefsîra Qur'anê li gor berjewendiyên xwe kirîye, dijberî kirîye û tefsîra rasteqîn a ayetê dîyar kirîye. Ev helwesta wî ya alimane, çawa ku delîlê rewşenbîrîya wî ye, alimîya wî ya di îlmê Tefsîrê de jî nîşan dide. Tiştê ku di biwarê alimîya wî de balê dikêşe, hişyarî û hessasiyeta wî ya li pêşberî îlmê Kelamê ye jî. Wî berhemên xwe yê edebî jî girtîye bin xizmeta vî îlmî. Giranîya berhem û xebatên Xasî li ser îlmê Kelamê ye.

Encam

Ehmedê Xasî çawa ku edîbekî ziman û edebîyata kirmancî/dimbilî ye, herwisa jî wî di warê ziman û edebîyata erebî, farisî, tirkî û kurmancî de jî berhemên edebî-zanistî nivîsîne. Di qada mulleme'ê de ku cara ewil digel rêzikên zimanê erebî, farisî, tirkî û kurmancî, rêzikeke dimbilî jî hûnaye, Xasî ye. Di berhemên Xasî de giranîya zimanan serê ewil dimbilî, peyre zimanê erebî, peyre kurmancî, peyre zimanê tirkî û di pey van de zimanê farisî ye. Xasî *Mewlid* bi dimbilî; berhemên xwe yê din ên kelama Îslamê gişt bi zimanê erebî, du helbest bi kurmancî, helbestek bi tirkî û digel ku bi destê me neket jî, yek bi farisî hûnaye. Reddîyeya wî ne tê de, hemû berhemên wî yê bi van zimanan bi awayê

19 Hevdîtina taybet digel M. M. Hezanî, 19ê Tebaxa 2020î, li Diyarbekirê.

nezmî ne. Ji ber van egeran heqqê Xasî heye ku digel edebîyata erebî, di nav antolojîya edebîyata tirkî û kurmançî de jî cîyê wî bihe çêkirin.

Xasî çawa ku di îlmên klasîk ên medreseyên serdema xwe de gihaştîye asta bala û bilind a muderistî û muftîtiyê, di biwarê îlmê tesewwufê de, li ser şopa Terîqeta Neqşebendîtiyê gihaştîye pile û payeya xelifetiye. Herçiqas Xasî di serdema xwe de bi şarezatîya xwe ya fiqhînasîyê de nav û deng dabe jî, wî herî zêde giranî û girîngî daye îlmê kelimê û herî zêde di vê biwarê de berhem nivîsîne. Di îlmê kelimê de Xasî li ser şopa mezhebê îtîqadî yê Şafîyan Eş'erîtiyê meşîyaye, di vê rêyê de xebitîye û bi hemû hêz û şîyana xwe, ji bo parastina fikir û nêrînên alimên kelimê ên vê şopê, bi berhemên xwe berevanî kirîye. Ji ber van egeran heqqê Xasî heye ku di rabirdûya dîrokî ya îlmê kelama Eş'erîtiyê de cih jê re bihe veqetandin û di kitêb û tehsîla îlmê kelama Îslamê de fikir û nêrînên wî jî cîyê xwe bibînin.

Xasî di wextê xwe de li hember rûdanên civakî û siyasî yên serdema xwe xemsar nemaye û li gor taqeta xwe, fikir û ramanên xwe bi awayekî asozad û helwesteke alîmane, li dijberî rayedarên wê hingê derbirîye û di vê rêyê de dev ji karê fermî yê dewletê berdaye. Ji ber vê helwest, reftar, bizav û tevgera xwe, ew tûşî tehde, sirgûn û zindanbûnîyê bûye. Berhemên wî neçapkirî mane, bi rehetî negihaştine serdema me û hinek jê wenda ne.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar.
- Aksoy, H. (2013). Türk İslam Edebiyatında Nazım Şekilleri. H. A. (Edt.) içinde, *Türk İslam Edebiyatı* Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Beg, M. E. (2012). *Dîroka Kurd û Kurdistanê*. İstanbul: Avesta.
- Bîrsinî, V. (2001). 1919 Sürgünleri. *War*, 98-102.
- Dağılma, İ. (2015). Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 126-127.
- Demir, Y. (2014). Ji Begê Kurdan Begê Dimilî. *Kelhaamed*, 44.
- el-Gazzalî, E. H. (2000). *Tehafütü'l-Felasife –Filozofların Tutarsızlığı, (Eleştirmeli Metin Çeviri: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu)*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Erdem, H. (2017). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Erdemci, C. (2014). Ehl-i Sünnet Kelamı. C. Karadaş içinde, *Kelama Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Erkol, A. (2008). Seyda Ahmed el-Hassi ve Kitabı't-Tesdid bî Şerhi Muhtasari't-Tevhid İsimli Eseri. *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu* (s. 345-356). Lice: Mardin Artujlu Üniversitesi Yayınları .
- Gölcük, Ş. (2012). *Kelam Tarihi*. Konya: Esra Yayınları.
- Güneş, K. (2014). İlk Dönem Kelami Şahsiyetler. C. K. (Edt.) içinde, *Kelama Giriş* (s. 56). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Han, Ş. (2016). *Tevarih-Şeref Han (Mutercim: Şem'i); İnceleme: Adnan Oktay*. İstanbul: Nûbihar.
- Tarîmî, M. B. (2016). *Şêx Evdîlqadirê Hezanî*, Diyarbekir: Lîs.

Izady, M. R. (2007). *Kürtler: Bir El Kîtabı (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila)*. İstanbul: Doz Yayınları.

Korkusuz, Şefik, *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması*, İstanbul: Melisa Matbaası.

Kudret, C. (1980). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri 2*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri.

Lezgîn, R. (2013). *Mewlidê Kirdî ya Ehmedê Xasî*. İstanbul: Nûbihar.

Malmîsanij, M. (1995). Şi'reke Ehmedê Xasî. *Çıra*, 44-46.

Malmîsnij (2010). *Yirminci Yüzyılın Başında Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî

Merdimîn, W. K. (?). *Mela Ehmedê Xasî, Mewlîd*. İstanbul: Hivda İletişim.

Mihanî. (1994). *Mela Ehmedê Xasî, Mewlûdê Nebî*. İstanbul: Weşanên Firat.

Reyyan, Muhammed Elî (1973). *Tarîxu 'l-Fikri 'l-Felsefî fî 'l-İslam*. Beyrût: Daru'n-Nehdetu'l-Xerbîyye.

Sarıkoçuncu, Ali (2020). Milli Mücadelede Din Adamları II, (7. Baskı), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Seydaoğlu, Muhammed (2010). *Gönül Sultanları*, İstanbul: Ravza Yayıncılık.

Suregê, O. E. (2007). *Mewlido Dimilî/Zazakî, (Arêkerdax: Mila Selîm Acarlar&Av. Mehmet Güzel-ler)*. Diyarbekir: Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Amedê.

Şêx Muhyedînê Hênî (2015). *Beyana Xwarinan û Zewqên Wan*, (Amadekar: M. Birhanê Tarîni), İstanbul: Peywend.

İbn Xeldûn, Abdurrehman b. Muhammed (2019). *Muqeddime* (Exna bih: Mustefa Şeyx Mustefa), Beyrut: Muessesetu'r-Risaleti Naşirûn.

Yıldız, A. (2013). Alla Teala ile İlgili Edebî Türler. H. A. (Edt.) içinde, *Türk İslam Edebiyatı* (s. 161). Ankara: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını. .م.ا. (1991). *ديوانا جامع*. İstanbul: İhsan Yayınları.